

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ «ГРАНИЧНІСТЬ ІНТЕНСИВНОСТІ ДІЙ ЛЮДИНИ»

SEMANTIC STRUCTURE OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH MEANING LIMIT OF THE INTENSITY OF HUMAN ACTION

Купіна І.О.,

orcid.org/0000-003-3009-1604

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри теорії і методики викладання

філологічних дисциплін у початковій, дошкільній і спеціальній освіті

Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

У статті досліджено фразеологічні одиниці (ФО) української мови із семантикою граничності інтенсивності дії людини. У фразеосемантичному полі (ФСП) виокремлено фразеосемантичну групу (ФСГ) фразеологічних одиниць із семантикою граничності інтенсивності дії людини, проаналізовано фразеосемантичні блоки (ФСБ) та фразеосинонімічні ряди (ФСР) із фразеологізмами на позначення різного ступеня вияву інтенсивності дії. Наведено результати семантичного та структурного аналізу досліджуваних одиниць.

Одним із продуктивних дослідницьких аспектів сучасної лінгвістики є питання системності мовних одиниць, що корелює з вивченням та описом складників національної фразеологічної системи, один з елементів якої становить фразеосемантичне поле «граничність».

ФСП «граничність» є цілісною системою з ієрархічною структурою, що має спільну сему «граничність», яка формує ядро поля (системоутворювальний чинник), а також диференційні й інтегральні семи. Фразеологічні одиниці фіксують способи й результати вербальної діяльності людини щодо експресивно-образної номінації явищ довкілля, отже, фрагмент фразеосистеми української мови, семантично представлений феноменом «граничність», відбиває етнокультурні особливості такої діяльності.

ФО, як і слова, не існують у мові ізольовано, вони можуть утворювати лексико-фразеологічні, лексичні та фразеосемантичні групи. Крім того, що ФО утворюють ФСГ, наявні тісні зв'язки ФО і слів. Кожна лексико-фразеологічна парадигма є системою слів і ФО, об'єднаних семантичною ознакою, що знаходить у ній своє вираження, незалежно від категоріальної належності її конститuentів.

Категорія граничності тісно пов'язана з такими поняттями, як «граніця», «міра», «інтенсивність». Граничність є крайньою кількісною межею міри, належить до царини інтенсивності, що її розуміють як ступінь вияву параметричних ознак предметів, кількісні зміни яких відбуваються в межах певної якості без її змін. Лінгвісти, досліджуючи засоби вираження граничної інтенсифікації, звернули увагу на різну семантику мовних одиниць на позначення граничності, яка залежить від специфіки комбінації в змістовій структурі лексичних одиниць інтегральної семи «грань» і диференційних сем, визначених характером вираженого лексичними одиницями категоріального значення.

Ключові слова: інтенсивність дії, категорія граничності, фразеологічні одиниці, фразеосемантичні групи, фразеосемантичні блоки, фразеосемантичні поля.

Phraseological units of the Ukrainian language with the semantics of the borderline of intensive human action are revealed in the article. The phraseosemantic group identifies a phraseosemantic group of phraseological units with the semantics of the intensity of human action, phraseosemantic blocks and phraseosynonymous series with phraseologisms are analyzed to indicate the different degree of manifestation of the intensity of action. The results of semantic and structural analysis of the studied units are presented.

One of the productive research aspects of modern linguistics is the question of the systematicity of linguistic units, which correlates with the study and description of the components of the national phraseological system, one of whose elements is the phraseosemantic field of "borderline".

The phraseosemantic field of "borderline" is a holistic system with a hierarchical structure, which has a common "boundary", which forms the core of the field (system-forming factor), as well as differential and integral circuits.

Phraseological units capture the ways and results of human verbal activity in expressing the nominative environmental phenomena, so the fragment of the phraseological system of the Ukrainian language, semantically represented by the phenomenon of "borderline", reflects the ethno-cultural peculiarities of such activity.

Phraseological units, as well as words, do not exist in the language in isolation, they can form lexico-phraseological, lexical and phraseosemantic groups. In addition to phraseological units forming phraseological groups, there are close links between phraseological units and words. Each vocabulary and phraseology paradigm is a system of words and phraseological units combined by a semantic trait. The borderline category is closely related to such concepts as "border", "measure", "intensity. Limitability is the extreme quantitative limit of a measure, it refers to the realm of intensity, which is understood as the degree of manifestation of parametric features of objects whose quantitative changes occur within a certain quality without changing it. Linguists, exploring the means of expression of the boundary intensification, drew attention to the different semantics of linguistic units on the notation of limiting, which depends on the specificity of the combination in the semantic structure of lexical units of the integrated circuit "border" and differential circuits defined by the character of the expressed lexical.

Key words: intensity of action, limit category, phraseological units, phraseosemantic groups, phraseosemantic blocks, phraseosemantic fields.

Постановка проблеми. Особливого уточнення вимагає питання взаємодії категорії інтенсивності з іншими категоріями лексикології. Уявлення про інтенсивність мовознавці пов'язували з окремим класом слів, протилежним експресивно нейтральним утворенням, з одного боку, та експресивним лексичним одиницям, які не містять допоміжні кількісні характеристики, з іншого.

Інтенсивність співвідноситься із суміжними категоріями, до яких треба зарахувати категорію кількості, міри, експресивності. Інтенсивність не варто визначати як синонім міри. Інтенсивність демонструє рівень розвитку в межах конкретної міри, яка не змінює якості, а міра у філософському розумінні – це граничність, за якою зміна кількості змінює якість. Інтенсивність є семантичною ознакою, що стосується деякої величини (норми кількості).

Відомо, що такі слова, як *інтенсивний*, *інтенсивність*, *інтенсивно*, мають досить широкий діапазон використання в мовленні людини. Отже, інтенсивним називають такий процес або ознаку, які вирізняються високим ступенем свого виявлення.

Разом із тим уявлення про інтенсивне, загальне для різних сфер людського буття в межах лінгвістики до цього часу не знайшло однозначної інтерпретації.

Одне з перших потрактувань інтенсивності належить французькому дослідникові Ш. Баллі. Спираючись на особливості людського мислення, яке сприймає все в співвідношенні з одним або кількома аналогічними предметами чи явищами, мовознавець наголошував на властивостях людського розуму швидше сприймати кількісні розбіжності, ніж специфічні ознаки. Інтенсивність, за Ш. Баллі, – усі відмінності, які належать до категорій кількості, величини, цінності, сили тощо, незалежно від того, чи йдеться про конкретні уявлення або абстрактні ідеї [1, с. 202].

Услід за ідеями, які набули розгорнутого осмислення, дослідники автоматично запозичили й термін «інтенсивність», унаслідок чого сфера його застосування в сучасній лінгвістиці істотно поширилася.

У цілій низці лінгвістичних праць неодноразово розглядалося питання про особливості вживання терміна «інтенсивність», його правомірність, необхідність його уточнення. Однак багато дослідників, вказуючи на невідповідність терміна явищу, його невизначеність, продовжують його використовувати, не пояснюючи свій вибір.

У тлумаченні термінів на рівні лексичного значення містяться компоненти, що суперечать лінг-

вістичним явищам: інтенсивний – «напружений, посилений» [2, с. 401]; надмірний – «який перевищує міру, звичайну норму чого-небудь, звичайний ступінь виявлення чого-небудь» [2, с. 559].

Недолік терміна «інтенсивність» вбачається в тому, що він не експлікує на рівні свого лексичного значення семантики ослаблення, зменшення. Тому навіть найвищий ступінь виявлення ознаки не може бути надмірним (реалізуватися над міру, перевищувати міру), оскільки він теж означає деяку міру ознаки, дії, стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавстві категорії інтенсивності присвячені дослідження В. Русанівського, І. Вихованця, К. Городенської, О. Безпояско; семантична структура фразеологічних одиниць на позначення інтенсивності дії проаналізована І. Вакалюком, фразеологізми на позначення кількості – І. Джочкою, інтенсивності інтелектуальної та перцептивної діяльності – Д. Ігнатенком, негативною емоційною оцінкою дії – О. Трофімовою, із семантикою інтенсивності – Л. Дідун.

Феномен «граничність» і його лексико-семантична об'єктивація дотепер є малодослідженими, за винятком наукової розвідки Б. Штефан (1984) і фрагментів дисертаційних робіт Ю.Ю. Гавриленко (2003) та С.Л. Попова (1995), в яких проаналізовано семантику слова «предел» на матеріалі російської мови, а також студій Н.А. Лантух (2000), де досліджено феномен «граничність» у філософському й семантичному аспектах.

Постановка завдання. З огляду на брак фахових розвідок, присвячених аналізу семантичного поля «граничність», необхідним є вивчення його фразеологічної вербалізації, зокрема фразеологічних одиниць зі значенням «граничність інтенсивності дій людини». Потреба в розв'язанні цієї проблеми зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Мета розвідки – виявлення основних закономірностей організації фразеологічних одиниць зі значенням «граничність інтенсивності дій людини», структурно-семантичний аналіз.

Виклад основного матеріалу. ФО досліджуваної групи відрізняються тим, що в тексті знаходяться поряд із дієсловами, виражаючи загальне значення граничною напругою, інтенсивністю дії. Таку семантику, наприклад, має ФО з *усієї сили*, яка є основною в групі, оскільки вона нейтральна в стилістичному відношенні й може використовуватися в будь-яких контекстах: *І за кожним «уставай» він бив його з усієї сили в бік чоботом, аж посувалось тіло по хаті, але не виявляло життів* (Б. Грінченко); *Коли не можу*

нічим любій Вітчизні прислужитися, в усякому разі з усієї сили намагатимуся нікому ні в чому не шкодити (Г. Сковорода).

Семантика конкретних дієслів, що пов'язані з ФО цієї групи, дуже різноманітна. Вони можуть означати як конкретні дії, так і абстрактну діяльність людини, але в кожному разі ФО виконують підсилювальну, уточнювальну функцію.

На основі дистрибутивних можливостей конкретних фразеологізмів у межах групи виділяються ФСР, наприклад, ряд одиниць, що об'єднані з дієсловами говоріння (*на всю іванівську, не своїм голосом, на весь голос* та ін.). Важливим критерієм класифікації й вивчення матеріалу в межах групи є також мотиваційна база. Фразеотвірна основа цілої низки одиниць зі значенням «граничність інтенсивної дії» – це різний стан людини, пов'язаний з її активною діяльністю до межі граничності своїх можливостей. Таким чином, увесь фактичний матеріал (ФО, які називають граничність інтенсивності дії і вказують на активну діяльність людини до граничності своїх можливостей) можна поділити на блоки за семантичним критерієм, визначивши ієрархію інтегральних і диференційних сем у структурі ФО. Виділяючи семантичні блоки ФО, що є складниками ФСР, враховуємо дві семи: «граничність» і «активна діяльність людини».

Підгрунтам для визначення одного з блоків стали семи «граничність» і «активна діяльність людини до межі своїх можливостей». Цей ФСБ складається з ФСР з ідеограмами «найвищий ступінь інтенсивності дії людини» (*не своїм голосом*) та «напруження, з яким здійснюється активна діяльність людини до межі своїх можливостей» (*до сьомого поту, що є сили, що є духу*). ФО розподіляються за цими рядами непропорційно. ФСР «ступінь інтенсивності дії людини» становить складну структуру, бо його конститuentами є цілі фразеологічні серії, які пов'язані дієсловами зі значенням говоріння, при цьому семантика конкретного дієслова й значення фразеологізму взаємозалежні:

1) «дуже голосно кричати»: *на весь голос* – «дуже голосно, з усієї сили» [ФСУМ, кн. 1, с. 159], *аж стіни дрижать* – «дуже голосно, занадто гучно» [ФСУМ, кн. 2, с. 694], наприклад: *Як крикнув десятник на весь голос: «На паничину!»* (Марко Вовчок); *Співаємо, аж на вулицю чути, аж стіни у хаті дрижать...* (Панас Мирний);

2) «говорити, писати інтенсивно»: *метати громи і блискавки* – «дуже гнівно, роздратовано говорити, писати про кого-, що-небудь; критикувати, лаяти когось» [ФСУМ, кн. 2, с. 385],

накрити мокрим рядном – «різко висловити своє незадоволення, сказати щось неприємне» [ФСУМ, кн. 2 с. 421], наприклад: *Губернатор метав грім і блискавку. Таким Оух ще не знав його* (Я. Стецюк); – *Повертайте, хлопці, сьогоднішній виторг!* – *одразу ж накрив мокрим рядном своїх вірних помічників* (М. Стельмах).

Ряди містять такі структурно-семантичні моделі (ССМ): ССМ 1 «прийменник + прономінатив + субстантив» = «дуже голосно», ССМ 2 «аж + субстантив + прийменник + субстантив + дія» = «дуже голосно», ССМ 3 «дія + субстантив» = «дуже велике незадоволення», ССМ 4 «дія + ад'єктив + субстантив».

Зазначені слова є своєрідними символами, що означають ту інтенсивність, з якою здійснюється активна діяльність людини, її дії. Фразеологічне значення побудоване на основі метонімічного перенесення, як слушно зауважує Ю. Гвоздарьов, «вираження внутрішнього стану людини шляхом найменування зовнішньої ознаки, що спостерігається й супроводжується зазвичай таким станом» [3, с. 88].

Пращури українців відчували благоговійний страх перед природними стихіями, вважаючи їх утіленням божественних сил. Повелителем грому й блискавки, за їхніми віруваннями, був Перун – верховний над усіма богами. У мить свого гніву він спалахом блискавиці відчиняє оселю небожителів, що є грізним застереженням для людей, аби не грішили. У народі форму блискавки порівнювали з батоном, ударами якого бог-громовик карає злих демонів – хмар. Із поширенням християнства люди почали говорити, що це святий Ілля з неба кидає вогняні стріли, щоб вразити слуг, яких залишив Сатана на землі. У народі кажуть, що, коли настане кінець світу, Ілля так вдарить громами, що земля розсиплеться. Отже, блискавку завжди пов'язували з гнівом і карою. Фразеологізм *метати громи і блискавки* має подвійне переносне значення: гнівно, роздратовано говорити про когось, щось, сварити виглядом, виражати гнів, обурення, незадоволення, сердито дивитися.

Для ФО *потом і кров'ю, до сьомого поту, сім потів зійде* характерні зовнішні ознаки, що супроводжують інтенсивну діяльність людини, для характеристики саме такої дії (кров і піт – вічне джерело, з якого живилася Земля). За своїм компонентним складом виділяються одиниці *до сьомого поту, сім потів зійде*, в яких уживається числівник «сім», що має в українській мові містичне, символічне значення, пов'язане з марновірними уявленнями. Цей компонент трапляється не тільки у ФО зі значенням граничності (*семи-*

мільними кроками), а також в інших одиницях українського фразеологічного фонду (*книга за сімома печатками, сьома вода на киселі*). У процесі зіставлення лексико-семантичних компонентів визначаємо, що майже в усіх ФО повторюються слова: *сила, дух, піт – з усієї сили, що є духу, до сьомого поту, сім потів зійде*.

Як і вищенаведені, так і ФО до останнього подиху, до останньої краплі крові, з останніх сил, остання межа виникли внаслідок перенесення значення, заснованого на метонімії, на образних асоціаціях за зв'язком: *Він до останнього подиху зберіг вірність присязі, вірність прапоріві, вірність своїй Батьківщині, – говорив гвардії майор* (Олесь Гончар); *Висловлюємо повну готовність стояти до останньої краплі крові за Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів* (М. Стельмах); *З криком «ох, Боже мій! ох, Боже!» вона шарпнулась з останніх сил і наосліп кинулась в очерет* (М. Коцюбинський); *То вже було в її (актриси) злеті останньою межею, після чого почався неминучий спад, а потім – творчий занепад* (Із газети).

Останній – той, що закінчує щось, кінцевий. Тобто ФО з компонентом *останній* визначають межу чогось, а отже, граничність ознаки, дії, процесу, стану тощо.

У зв'язку з активною діяльністю людини використовуються й інші фразеологізми: *як прокляті, аж дим іде, на повну катушку: Менші послушниці день і ніч як прокляті працюють, а багаті гуляють та вино п'ють* (І. Микитенко); *Працювали ми так, що аж дим ішов* (І. Микитенко); *«Невже в мене сили нема крикнути?» – Яво! – гукаю, як то кажуть, на повну катушку* (В. Нестайко).

Прокляття – засудження кого-небудь за вчинені гріхи, супроводжуване відлученням від церкви, зловісним побажанням, пророцтвом. Воно виступає інтегрувальним механізмом. Страх бути відлученим (проклятим) є межею в діяльності й світобаченні людини. Прокляття діє за формулою: «Усі проти одного». Тому це – не просто церковна кара, а соціальна дія з певними наслідками. ФО як прокляті вказує на граничну інтенсивність певної дії, яка виконується за умови, коли людині вже втрачати нічого, а тому вона докладає максимум зусиль, щоб завершити розпочате.

Про вищий ступінь інтенсивності будь-якої дії говорять фразеологізми *повним ходом, аж небу жарко*. Перша ФО запозичена із галузі техніки й сполучається з дієсловами *йти, плинути*: *Прийшла весна. На повний хід ідуть роботи в рільничій бригаді* (Із газети). Цікавою за компонентним складом є ФО *аж небу жарко*:

Бігли, мабуть, так, що небу жарко стало? (О. Довженко). Ця ФО має значення «іти, бігти, працювати дуже сильно та енергійно».

За релігійними уявленнями (ще дохристиянськими), небо – *вишне*, місце перебування богів, ангелів, святих, душ померлих; вічне царство, потойбічний світ, рай. Володарем Неба в наших предків був Перун, який заступив Сварога. Видиме небо – то лише частина всього безмежжя; спалахом блискавиць бог Перун на мить відкриває його, а лише під час Страшного суду Всебог повністю відкрив небо: тоді вогонь Сварога спалить усе довкола; а поки що в небесному царстві живуть сини Сварога – Сварожичі, серед них божественний його син Дажбог-Сонце. Послугуючись цими уявленнями, смислове навантаження ФО *небу жарко* вказує на певне перебільшення й уживається для вираження найвищого ступеня інтенсивності якоїсь дії, діяльності, тобто активніше, енергійніше вже не може бути.

Лексема «повний» у ФО передає граничну повноту дії, процесу, стану, тобто дуже інтенсивно, з максимальним напруженням, навантаженням. Зміст ФО *на повну катушку, повним ходом*, узуальне значення яких формується контекстом, передається однорідним до фразеологізму означенням «добряче», «сильно».

Семи «граничність» і «морально-етична характеристика стану» організовують ФО у відповідний блок, що складається з ФСР з ідеограмами:

1) «в усьому, повністю, цілком»: *з голови до ніг – «повністю, цілком»* [ФСУМ, кн. 1, с. 158], *до самих кісток – «дуже сильно, наскрізь, повністю; усім єством»* [ФСУМ, кн. 2, с. 298], *по самі вуха – «дуже сильно, повністю, надзвичайно»* [ФСУМ, кн. 1, с. 141], наприклад: *Черниш уже був з ніг до голови в новому, вирядився, як до параду* (О. Гончар); *Додому пішов Боровий, коли вже до самих кісток пробрало його холодом та вологістю* (Я. Гримайло); *Галина зітхнула. Я знав, що вона по вуха закохана в Семена Михайловича* (Ю. Збанацький);

2) «стан сорому, хвилювання»: *червоніти як жар – «хвилюватися, дуже переживати, почувати себе дуже ніяково, тривожно від сорому»* [ФСУМ, кн. 2, с. 488], *не знати, куди дівати очі від сорому – «дуже соромитися, перебувати в незручному становищі перед ким-небудь у зв'язку з провинною, осудом»* [ФСУМ, кн. 2, с. 269], *не знати, на який стілець сісти – «бути нерішучим, розгубленим, відчувати величезний сором»* [ФСУМ, кн. 2, с. 269], наприклад: *Далі бачу, що вона вже червоніє, як жар найчервоніший* (Марко Вовчок); *Він і не знав, куди йому очі діти: заморгав,*

поблід та швидше між народ... (Г. Квітка-Основ'яненко); *Рудь через те й не знає, на який стілець сісти, що вважає себе неправим, але не має мужності визнати цього* (С. Голованівський): ССМ 1 «прийменник + субстантив + прийменник + субстантив» = «повністю», ССМ 2 «прийменник + прономінатив + субстантив» = «дуже сильно», ССМ 3 «дія + як + субстантив» = «дуже хвилюватися», ССМ 4 «сполучник + прономінатив + субстантив + субстантив» = «дуже соромитися», ССМ 5 «прийменник + прономінатив + субстантив + дія» = «дуже соромитися».

У деяких випадках характер асоціацій визначає протилежні емоційні відтінки, які накладаються на основне значення. Саме внутрішня форма визначає опозицію позитивної конотації ФО як *маків цвіт, як калина в лузі* та негативної – *почервоніти як рак, почервоніти по самі вуха*. Почуття сорому супроводжується почервонінням шкіри обличчя.

Також характерним зовнішнім виявленням стану сорому або засмучення є відведений погляд: *потупити очі, не знати, де очі подіти*. У стані сорому, засмучення особливо яскраво виявляється суспільна зумовленість емоцій, внутрішній зв'язок особистості із суспільством.

Аналізовані ФО на позначення граничності інтенсивних дій людини об'єднуються в сегмент, який складається з двох ФСТГ: адвербіальної (*на весь голос; аж стіни дрижать; потім і кров'ю;*

до сьомого поту; сім потів зійде; до останнього подиху; до останньої краплі крові; з останніх сил, як прокляті; аж дим іде; на повну катушку; повним ходом; аж небу жарко; з голови до ніг; до самих кісток; по самі вуха; як маків цвіт; як калина в лузі) та дієслівної (*зривати злість; іди собі під три чорти; метати громи і блискавки; накрити мокрим рядом; червоніти як жар; не знати, куди дівати очі від сорому; не знати, на який стілець сісти; почервоніти як рак; почервоніти по самі вуха; потупити очі; не знати, де очі подіти*).

Висновки. Семантичні властивості фразеологізмів на позначення граничності інтенсивності дії людини виявляються в особливостях їх утворення, розвитку, закономірностях реалізації дистрибутивних зв'язків у процесі функціонування в мовленнєвому контексті. У структурі значення аналізованих ФО переважають емотивні, поціновувальні, образні елементи та стилістична забарвленість. Компоненти емотивності наявні в значенні мотивованих і демотивованих фразеологізмів, наявність цих компонентів не є контекстуально зумовленою. Своєрідність фразеологічної семантики виражається в значній деталізації фразеологічного образу, більшій змістовності фразеологічного значення.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в зіставному аналізі зазначених ФО із фразеологізмами певних фразеосемантичних груп фразеосемантичного поля «граничність».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балли Ш. Французская стилистика. Москва, 1961. 394 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
3. Гвоздарев Ю.А. Основы русского фразообразования. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1977. 184 с.
4. Фразеологічний словник української мови. У 2-х кн. / укл. В.М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 1993. 984 с.